

FIGYELŐ

A GONOSZ BIRODALMA

Bojtár Endre: Európa megrablása. A balti államok bekebelezésének története dokumentumok tükrében. 1938–1989

Szabad Tér Kiadó, 1989. 334 oldal, 98 Ft

„Egy senkinek formálisan hadat nem üzent nép elvesztette minden negyedik gyermekét – ide számítva a deportáltakat, az emigránsokat, a fasiszták és sztálinisták táboráiban, börtöneiben és az erdőben elpusztítottakat. Lengyelorszáéért, amelynek minden hatodik embere veszett oda, részvétellel és iszonyattal szólnak a világ harangjai. Litvániáról – egy szó sincs. Mert kis nép vagyunk, amelyet az álinternacionalista segítség letorolt a világ összes térképéről” – idézi Bojtár Eugenijus Ignatavicius litván író, s hozzáfűzi: „Ami a térképeket illeti, igaz van. A számokban egy kicsit téved. Litvánia és a másik két balti állam 1940 és 1954 között minden harmadik emberét vesztette el. Az írónak szerencsére abban sincs igaza, hogy a balti kérdést sikerült volna kitörölni a köztudatból.” (305. o.) Mi persze mindaddig keveset tudtunk a dologról. Így Bojtár könyve, amely dokumentumok alapján részletesen ismerteti a három balti köztársaságnak a Szovjetunió által történt bekebelezését – hogy az elcsépelet frázist használjam, amely ez esetben biztosan jellemzi a helyzetet –, hézagpótló mű. Bojtár dokumentálja, miként egyezett meg egymással a náci Németország és a sztálini Szovjetunió a közük eső területek, Lengyelország és a balti államok érdekszférákra történő felosztásában, miként szállta meg a Szovjetunió ennek folyománya-ként a három kis országot (s miért nem sikerült neki Finnországot is megszállnia), miként kényszerítette ki kommunista, illetve szovjetbarát kormányok létrejöttét ezekben az országokban, amelyek azután „a dolgozók követelésére” bevitték a maguk országát „a testvéri szovjet népek szövetségébe”. (Urbsyš litván külügyminiszter: „...A szó a szövetséges köztársaságok jogaira terelődött. Kértem Sztálint, hogy valóban kiválhatnak-e a Szovjetunióból, ha akar-

nak. – Persze, kiválhatnak, ha akarnak, de azért van ott mindegyikben a kommunista párt, hogy soha ne akarjanak.”)

A könyv végigkíséri a három nemzet rémes sorsát egészen addig a pillanatig, amíg a Szovjetunió a második világháború után újra helyreállítja hatalmát a balti térségben. Mit mondjak? É könyv elolvasása előtt sem volt kétségem afelől, hogy mi még olcsón megúsztuk a felszabadulást; hogy ennek a három kis nemzetnek a sorsa összehasonlíthatatlanul rosszabb volt a közép-európai nemzetekénél; s mégis, olvasván a dokumentumokat, gyakran elállt a lélegzetem. Hogy a totalitárius hatalmak miként egyezkedtek embermilliók sorsáról, azt ma már tudjuk, ha a vonatkozó dokumentumok egyikét-másikát nem ismerte is még az ember. Az elborzasztó adatokhoz meg sajnos hozzá vagyunk szokva. Rezzenedenül olvassuk, hány tízezer embert deportáltak, gyilkoltak meg stb. Az igazán megdöbbentő olvasmányt a balti politikusok visszaemlékezései jelentették a számomra, beszélőik a szovjet vezetőkkel folytatott tárgyalásairól. Láthatóan a szerző számára is a szovjet vezetők magatartásának irracionális, különösen irracionális, semmifajta értelmes indokkal nem magyarázható hazugságai jelentik ennek a fantasztikus és szörnyű történetnek a legfeltűnőbb elemét. Bojtár felteszi például a kérdést, mi szüksége volt a Szovjetunióknak arra, hogy mielőtt erőszakkal megszállta, majd bekebelezte a balti köztársaságokat, előbb barátsági és kölcsönös segélynyújtási szerződést kössön velük. Hiszen e szerződések megkötésének pillanatában is világos kellett legyen már mindenki számára, miről is van szó. Erre Bojtár talál még valamilyen értelemben „racionális” magyarázatot. Azt írja: „A kölcsönös segítségnyújtás egyellen értelme az volt, ami minden szovjet politikai lépésé, s amit Zbigniew Herbert tárt fel...: »Itt minden választás, népszavazás: felmérés. Hogy milyen mértékig hagyta magát a társadalom bilincsbe verni, hogy mennyire fáradt el, hogy mennyire lett úrrá rajta a hitetlenség és így tovább.« A szerződés a bekebelezés első lépéseként a baltrak morális ellenál-

lását volt hivatva megtorni, az ortuk alá döngölvén, hogy a szovjet azt teszi velük, amit csak akar. Vették is az üzenetet. Litvániában például a szerződés után az a rímes – ez eselben szó szerint kínrímes – mondás járta, hogy »Vilnius musu, Lietuva rusu«, »Vilnius a miénk, Litvánia az oroszoké.« (A szerződésben ugyanis a Szovjetunió ünnepélyesen visszaadta Litvániának az ősi fővárost, Vilniust, hogy azután az egész országot szőröstül-bőröstül bekebelezze. – V. M.) (76. o.) Persze őszintén szólva nem tudom, hogy ez a magyarázat racionális-e. Hiszen a bekebelezés, gondolom, önmagában is elegendő lett volna ahhoz, hogy a baltiak tudomásul vegyék: azt teszik velük, amit akarnak. A bolsevikok magatartására a maga egészében Bojtár azután csak egy magyarázatot tud. Számára az egész „bolsevik jelenség” aberráció, deviancia, a Szovjetunió története Sztálin aljasságának és elmebetegségének credményeképpen alakult úgy, ahogy alakult.

Nos, az EURÓPA MEGRABIÁSA-t – bármily frivol is itt ezt a szót használni – élvezettel olvastam, nagyon sok mindent tanultam belőle, a könyvről a maga egészében csak jót mondhatok. (Egyetlen kifogásom talán csak az, hogy hiányzik belőle egy névmutató a fontosabb szereplők életrajzával. Ezeknek az országoknak ez a néhány éves története rendkívül komplikált, a nevek az olvasó számára ismeretlenek, én úgy vagyok a dologgal, hogy a névre ránézve semmiképpen sem tudom megmondani, hogy valaki litván-e, lett-e vagy ész-t-e, jóllehet tudom, hogy az észtek finnugor nyelvet beszélnek, a lettek és litvánok pedig indoeurópaiak, s így gyakran elveszítem a konkrét történetek fonalát. Sokszor szerettem volna hátralapozni, s megnézni, hogy ki is ez a...)

A szerző bolsevizmusmagyarázatával viszont szeretnék röviden vitába szállni. Nem mintha biztos volnék benne, hogy nekem van igazam. Lehet, hogy erre a véres és megalázó hetven évre végül is nincsen más magyarázat, mint hogy maga a sátán került hatalomra. Amíg azonban találok rá másikat, igyekszem hinni benne. Ha a bolsevizmust az ördög művének tekintem, az a tökéletes kiszolgáltatottság érzését kelti bennem. Nos, hadd idézzem Bojtár Endre egy megállapítását: „Ugyancsak elenyészően kevesen vannak azok, akiket talán »bolsevik típusként« lehetne jellemezni, értve ezen az

olyan embert, akit kizárólag a hatalomvágy mozgat, mert élete valahogy úgy alakult, hogy mindenfajta – család, nemzeti – köteletlen kívül kerülve, az Istentől megfosztott, hagyomány és erkölcs nélküli üres világban találta magát. – Ezt a típust formázza az apa nélkül felnőtt, grúzról oroszra változó Sztálin...” (165. o.) Nem tulajdonítanék a megjegyzésnek különösebb jelentőséget, ha a szovjet rendszer megteremtőinek és támogatóinak Bojtár által adott tipológiájában ez a számosságát tekintve elenyészően kis csoport nem a bolsevik típus elnevezést nyerte volna. Mint hogy azonban éppen ez a bolsevik típus, arra kell következtetnem: Bojtár szerint a szovjet társadalom azért lett olyan, amilyen, mert ez a fajta gyökértelen, hataloméhes embertípus hozta létre. Ezért a mérhetetlen kegyetlenség, a másik semmifajta normális ésszel fel nem fogható megalázása, a semmifajta racionális érveléssel meg nem magyarázható hazugságok tömege stb. Nos, én ezt nem hiszem. A félreértések elkerülése végett: a már kialakult rendszer nyilvánvalóan kedvezett az ilyenfajta emberek hatalomra kerülésének. Ezt nehéz lenne kétségbe vonni. De hogy éppen az ilyenfajta lenne a bolsevik, azt számomra semmi sem látszik igazolni. Bojtár tipológiájából hiányzik is az a típus, amelyik a bolsevizmus megszületésében megítélésem szerint a döntő szerepet játszotta, nevezetesen a fanatikus.

Teljesen egyetértek Bojtárnak a következő, szinte karkatórának tűnő leírásával: „Németországnak és a Szovjetunióknak egyaránt a világhatalom volt a célja. Az ilyen irányú szovjet törekvéseket azonban jóval nehezebb tetten érni, mint a németekét, mégpedig azért, mert a német felsőbbrendűség létele összhangban áll a náci fajelmélettel, belesimult abba, míg az orosz birodalom kiterjesztésének eszméje elvben ellenkezett a nemzetek megszüntetését célul kitűző kommunista világhatalommal. Mégis, a Szovjetunió mindkettőt alkalmazta, felváltva. Hol a Velikaja Rusz, a Nagy Oroszország, hol a nemzetközivé lett bolsevik világ mézesmadzagját húzta el az újabb és újabb nemzedékek orra előtt, illetve irtott ki milliókat azért, mert nem voltak bolsevikok, más milliókat meg azért, mert nem voltak oroszok.” (19–20. o.) De a bolsevikok pontosan azért kerülhettek hatalomra, s azért élvezheték – még akkor is, amikor a hit fanatikus lovagjait már régen a hatalom cinikus megszállottjai váltották fel a legfelsőbb bolsevik veze-

tésben – az európai „progresszió” támogatását („Ma már hihetetlen, de a népszerűsítésben – a szovjet–finn Kuusinen-kormány népszerűsítésében – *V.M.* – olyan emberek is részt vettek, mint *G. B. Shaw, John Steinbeck, Nehru, Martin Andersen Nexö*” – mondja Bojtár furcsállóan), mert látszatra nem az orosz világhatalmi törekvéseket, hanem a morálisan korrump európai világnak az orosz szellemiség által való megváltását képviselték, s a mozgalom vezetőinek többsége is az anukapitalista eszme igazságának megszállott híve volt. Csak amikor világossá lett, hogy szó sincsen világmegváltásról, hogy a rendszert belső dinamikája az orosz világhatalmi törekvések megvalósításának irányába viszi, kerültek egyértelműen előtérbe azok, akik számára a hatalom nem eszköz volt többé, hanem maga a cél. S akkor is csak azért, amit Bojtár kiemel: a többé-kevésbé világossá vált orosz világhatalmi törekvések mindig a világmegváltás erkölcsileg magasrendű céljába burkoltan jelentek meg – a rendszer tehát cinikussá vált. Egy cinikus rendszer pedig természetesen választja ki a legfőbb vezetői posztokra azokat, akiket Bojtár „bolsevik típus”-nak nevez, azokat, akik nemcsak hatalomhések, hanem élvezik, hogy a többség, jóllehet látja, mégsem meri – furcsa módon a többi között morális okokból nem meri – nyíltan elvállalni a kértetelműséget. Sztálin játszik az emberekkel, mint macska az egérrel. (Érdeemes felidézni a következő jelenetet, amelyhez hasonlóval Hruscsov EMLÉKIRAT-ában is találkozunk. Sztálinnak nem tetszik Mikojan viselkedése. „... hogy az incidenst tréfára fordítsa, mosolyogva Vorosilovhoz fordult: – *Klementij Jefremovics, ugyan büntesd már meg!* – *Hogy parancsolja, Joszif Visszarionovics?* – *Hát kaukázusi módra.* – *Vorosilov hívott egy pincért, hozatott egy poharat, egy hatalmas serleget, és teletöltötte vörösborral. [Majdnem egy egész üveg ment bele.] Mikojan elé rakta, és ráparancsolt: – *Kunni!* – *Mikojan Sztálinra pislogott, de amikor látta annak dühös tekintetét, reszkéit kezébe fogta a serleget, és inni kezdett. Vorosilov egészen addig nógatta, míg csak egy csepp is volt a serlegetben.*) Nála a hatalom valóban a hatalomért van. Szó sincs a cél szentesíti az eszközt európai racionalitásáról. A többiek – s itt Bojtár, azt hiszem, megint kifejejt egy típust, talán a legfontosabbat – egyszerűen nem tudnak mit kezdeni a situációval, s ezért teljesen reflektálatlanokká lesznek. Bojtár megkülönböz-*

tet bosszúra éheseket, haszonleső karrieristákat és baloldaliakat. A rendszer oszlopai azonban azok voltak, akiket Vincas Krévé litván író, külügyminiszter következő története jellemez: „*Én azt mondtam erre: »Mindenkinek felelős a szavaiért, még egy politikus is. Ma ki biztosíthat afelől, hogy a helyzetet kell okolni, nem pedig önt, aki szándékos hazugságokkal traktál?*” – *Dekanozov arca elvörösödött, s nagyon megsértődött. Ezt Vasziljev is észrevette, s azonnal közbevágott, hogy valamiképp mentse a helyzetet: – »Dekanozov elvtárs grúz, s a grúzok mind nagyon egyenes, őszinte emberek, mint Sztálin elvtárs. A grúzok nem ismerik a képmutatást, s ezért olykor gorombának tűnnek. Tudja, utam, Dekanozov elvtárs, akárcsak a Szovjetunió egész adminisztratív vezetősége, gyakorlatilag csak a kommunista párt végrehajtó szerveit alkotják. A Szovjetuniót a kommunista párt irányítja, az dönt egyedül, s nekünk valamennyiünknek végre kell hajlani a döntéseit. Sem én, sem Dekanozov elvtárs nem tartozunk azok közé, akik a döntéseket hozzák. Mi valamennyien vakon teljesítjük a párt döntéseit, úgyhogy kár bennünket hibáztatni a párt indítékai miatt, vagy azért, mert változtatnak a taktikán. Dekanozov elvtárs akkor is egyenes és őszinte volt, most is az.»* (159–160. o.)

Meggyőződéseim, hogy ez a Vasziljev lényegében őszintén beszélt. De ha tévedek is, nincs-e vajon a felsőbbégtől való elhatárolásnak és ugyanakkor a vele való teljes azonosulásnak e problémátlán vállalásában, saját individualitásának ebben a tökéletes tagadásában valami sajátosan orosz (még ha az illető történetes grúz is)? Valami, amit a hatalomnak az egyén gyökértelenségéből fakadó nagyon is európai akarásával nem lehet leírni?

A szerzővel folytatott vitám lényege talán éppen ebben rejlik: Míg Szovjet-Oroszország politikájának a leírásában és elemzésében Bojtár a leghatározottabban az orosz specifikumokból indul ki, addig a bolsevik egyed magatartásának magyarázatakor megelégedezik róla, hogy itt is valami megmásíthatatlanul orosz jelenséggel állunk szemben. Az ő bolsevikja, akárcsak azok a bolsevik típusok, akiket észre sem vesz, nem az európai értelemben vett gonosz, hanem valami nagyon sajátosan orosz testestítenek meg. Ettől nem lesznek számunkra „elfogadhatóbbak”, ettől nem leszünk e magatartás számunkra való következményeivel szemben megbocsátóbbak. Hiszen amikor azt várták el tőlünk, középeurópaiak-

tól, a baltiakat is beleértve, hogy alkalmazkodjunk e magatartásokhoz, hogy természetesnek fogadjuk el azokat, saját identitásunk feladását követelték. Nemcsak Európát rabolták meg. El akarták rabolni valamennyiünk európaiságát.

Vajda Mihály

VIZSGÁLAT EGY MINDEN GYANÚ FELETT ÁLLÓ RENDSZER ÜGYÉBEN

Vajda Mihály: *Orosz szocializmus
Közép-Európában*
Századvég, 1989. 194 oldal, 120 Ft

I. „Nem hiszem, hogy a redistributív gazdaság elvileg működésképtelen, s hogy a piac a gazdaság összehangolásának egyetlen ésszerű módja. Ezekért a kudarcokért a bürokrácia konokságát hibáztatom; öngyilkos módon szabotálta a reformot, s ezzel éppen azt a mechanizmust ásta alá, amelytől tulajdon fennmaradása is függöl.” Szelényi Iván írta ezt 1986–87-ben egy tanulmányában, melyben felülvizsgálta AZ ÉRTELMISÉG ÚTJA AZ OSZTÁLYHATALOMHOZ című, Konrád Györggyel közösen írott könyvük alaptézisét. Az idézett mondat sok szempontból figyelemre méltó és bírálható, most csak azt emelném ki, hogy Szelényi – sokadmagával természetesen – még az elmúlt évtized második felében is evidenciaként kezeli a szocializmust mint társadalmi-gazdasági formát (Konráddal közös könyvükben a racionális redistribúció társadalmaként jellemezte), és működésképtelenségének okaként a bürokrácia „konokságát” és a reformokkal szembeni ellenállását emeli ki. Nem arról az igen olcsó és fölületes szempontról van szó, miszerint Szelényi (és bárki más) nem vette észre azt, hogy a szocializmus a „végéhez közeledik”, nem is arról, hogy lehetséges-e egyáltalán redistributív gazdaság, hanem arról, hogy ha ma, e „rendszer” bukásának pillanatában át kívánjuk világítani e közel-volt szisztémát, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a létezett szocializmus társadalomelméleti analízisei nagyrészt *struktúraelemzések*

voltak, valamiképpen a priori feltételezték, hogy Közép- és Kelet-Európa háború utáni társadalmi egy ilyen vagy olyan módon leírható *társadalmi rendszer variánsai*.

Norbert Elias – Vajda által is idézett – „helyzetjelentése” átvilágítja a társadalmat elemző tudomány helyzetét: „*Látásból csak kétfajta javaslat között választhatunk: az első szerint a társadalmon kívüli egyes emberek a tulajdonképpeni létezők, voltaképpeni valóságok, míg a társadalom absztrakció, tulajdonképpen nem létezik; a második a társadalmat rendszernek, sui generis társadalmi ténynek, önálló, az egyedeken túli valóságnak tekinti.*” A vizsgált tárgy maga kell hogy a vizsgálat módszerét konstitálja. Éppen ezért a „*történelmi tény*” – példának okáért az, hogy a szocializmusnak nevezett „társadalmi tény” válságba jutott, sőt néhol megszűnt, átalakult, vagy éppenséggel a *változás folyamata* zajlik – meg kell hogy *határozza* vizsgálatunk módszerét is. „*A gondolati csapda, melybe az „individuum” és a „társadalom” fogalmainak e statikus felfogását képviselők újból és újból beleesnek, csak úgy nyitható fel, ha... a fenti fogalmakat úgy fejlesztjük tovább, hogy folyamatokra vonatkozzanak*” – írja Elias. Vajda könyve abból a szempontból érdekes kísérlet, hogy – bár esszéi javarészt még nem a „bomlás” pillanataiban születtek –, ellentétben számos előtte született „megértési” kísérlettel, ő – részben Elias nyomán – folyamatot elemez. Ennek az a következménye, hogy egyfelől nem kizárólagos princípiumokat keres, melyekből mintegy „levezethetők” egy társadalmi alakulat jellemvonásai, sem nem elég szik meg azzal, amivel az ún. kritikai elmélet oly sokáig beérte, hogy kimutatja az ellentmondásokat az elmélet (jelesül a marxizmus) és a gyakorlat között. Mindkét esetben ugyanis arra *kényszerülünk*, hogy a társadalomban zajló folyamatokhoz képest „idegen” szempontokat erőltessünk rá az empiriára. Ugyanis: nyilvánvaló, hogy például egy társadalom fontos és kiemelt értelmezési szempontja saját legitimációs elvének felmutatása. Helyesen írta Szelényi és Konrád: „*Egy-egy társadalom... jellemezhető a benne érvényesülő uralkodó legitimációs elvvel.*” De éppen az ő könyvük a példa arra, hogy milyen ellentmondásokhoz vezet az elmélet, ha ezt az elvet „feltétel nélkül” alkalmazza, hiszen előfordulhat – és a szocializmus közép-európai országaiban éppen ez történt –, hogy *maga a „rendszer”* deklarált és kinyilván-